

811.161.2'373.611

Г. М. Зюзькіна

Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. В. Винниченка

МОРФОНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВОРЕННЯ ДЕРИВАТИВ НІМЕЦЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Розглядаються морфологічні особливості словотвірної структури суфіксальних дериватів від основ німецького походження, дається характеристика морфологічних явищ, зафіксованих при словотворенні дериватів зазначеного типу.

Рассматриваются морфологические особенности словообразовательной структуры суффиксальных дериватов от основ немецкого происхождения, дается характеристика морфологических явлений, зафиксированных при словообразовании дериватов указанного типа.

The article deals with the process of word-forming of borrowed words of German origin. The morphological features of word-formative morphemes are described. The analysis of morphological phenomena is given.

Дане дослідження присвячене одній із найактуальніших проблем взаємодії та взаємозбагачення мов. У роботі досліджуються морфологічні особливості словотвірної структури суфіксальних дериватів від німецьких запозичень у сучасній українській мові.

Адаптація німецьких слів на ґрунті української мови – це об'єктивний та закономірний процес фонетичного, морфологічного, лексико-семантичного перетворення за внутрішніми законами розвитку української мови. Процес всебічної адаптації німецьких запозичених лексем на українському ґрунті обов'язково передбачає розвиток словотвірної активності запозичених слів.

Питання адаптації запозичень у мові-реципієнті досліджували Л. Крисін, Л. Гальді, В. Секірін, З. Семирокова, В. Комлев та інші. Мовознавці розглядали різні аспекти процесу освоєння французьких запозичень на фонетичному, морфологічному, графічному та лексико-семантичному рівнях.

З точки зору граматики, запозичені форми підкорюються системі мови, що запозичує, як у відношенні синтаксису, так і у відношенні словозмінних форм, а також найбільш продуктивних конструкцій словоскладання та словотворення [3, с. 10]. Словотворення безпосередньо залежить від існуючої системи мови та обумовлене нею. Це знаходить прояв у тому, що нові похідні утворюються за допомогою вже існуючих у мові словотворчих засобів. Саме на сучасному етапі спостерігається значна активність афіксальної словотвірної деривації від основ іншомовного походження. Фіксуються такі структурні явища, як словотвірне / морфологічне перетворення одиниць. Результатом зазначених процесів є значний ступінь словотвірної інтеграції іншомовних елементів – формування розгалужених словотвірних парадигм, ланцюжків та гнізд.

Залучення до процесу словотворення німецьких запозичень свідчить про активний прояв словотворчого потенціалу української мови як на етапі переходу слова з однієї мови до іншої, так і на етапі освоєння запозичень, що вже закріпилися.

Важливою складовою цього процесу є аналіз морфонологічних особливостей, що супроводжують дериваційний процес. Саме з розвитком дериватології як науки про закономірності творення нових лексичних одиниць зростає інтерес саме до словотвірної морфонології, адже в багатьох сучасних мовах різних мовних сімей функціонують словотвірні моделі, які продукують похідні шляхом формальної видозміни своїх словотворчих морфем [4, с. 1].

Морфонологічні факти та закономірності словотворення розглядалися в працях М. Трубецького, Г. Улашина, Р. Аванесова, С. Бернштейна, Я. Босака, С. Бромлей, Т. Булигіної, Д. Ворта, В. Дресслера, О. Земської, Н. Ільїної, В. Лопатіна, В. Касевича, К. Ковалик, О. Кубрякової, Ю. Панкраца, Р. Ляковського, Т. Попової, С. Толстої, В. Чурганової, І. Улуханова та ін.

У зв'язку з цим виникла необхідність системного дослідження морфонологічних особливостей словотворення дериватів німецького походження в українській мові.

Метою статті є дослідження морфонологічних особливостей словотвірної структури дериватів від основ німецького походження. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати морфонологічні ознаки словотвірних морфем; 2) з'ясувати морфонологічні зміни та встановити морфонологічні явища при словотворенні дериватів від основ німецького походження; 3) скласти морфонологічні моделі похідних дериватів німецького походження.

Дослідження похідних, утворених від основ німецького походження на українському ґрунті, виконується в синхронічному аспекті, з точки зору їх будови та функціонування на сучасному етапі розвитку української мови. Конкретний аналіз морфонологічних особливостей словотвірної структури дериватів від основ німецького походження має системний характер та виконується за лексико-граматичними ознаками дериватів. Тобто мотивуючою основою для деривації, наприклад, іменників виступають не тільки безпосередньо основи німецьких запозичень, але й мотивовані основи утворених від них агентивних іменників, прикметників та дієслів.

При творенні похідних існують обмеження в сполучуваності дериваційних морфів. Одними з таких перешкод є формальні обмеження, що зумовлюються надлишковими елементами в основі твірного слова, структурною недостатністю, скупченням приголосних у валентних позиціях, подібністю кінцевих і початкових звуків твірних морфів [1, с. 5].

Але в мові існують і засоби для усунення подібних перешкод:

1) наявність аломорфів морфем; 2) наявність морфонологічних явищ: усичення, чергування, накладання (інтерференція), нарощення (інтерфіксація), акцентуація. Вибір їх, залежно від характеру перешкод, дозволяє утворити нове слово і завершити дериваційний процес.

Без попереднього аналізу мотиваційних відношень, встановлення пар мотиватор – мотиват аналіз морфонологічних закономірностей сполучуваності дериваційних морфем неможливий. Із двох запозичених слів похідним вважаємо структурно й семантично складніше. «Морфонологічний аналіз не можливий також без міцного фундаменту у вигляді виділеного інвентаря морфів з установленою семантикою кожного з них» [2, с. 61].

У даному дослідженні виділені наступні структурно-семантичні різновиди дієслів, запозичених з німецької мови, із суфіксами: **-ува-**: *брак* – *бракувати*, *бункер* – *бункерувати*, *глазур* – *глазурувати*; **-ізува-/изува-**: *капітал* – *капіталізувати*, *сигнал* – *сигналізувати*; **-ствува-**: *маклер* – *маклерствувати*, *ренегат* – *ренегатствувати*; **-и-**: *зумер* – *зумерити*.

Встановлення мотивуючих основ дериватів зазначеного типу характеризується прозорістю та чіткістю. Залежно від того, яких саме змін зазнає фонемна струк-

тура морфем (чи основ) при словотворенні дієслівних дериватів, виявлено три типи морфонологічних явищ: чергування: *демпфер* – *демпфірувати*, *шаблон* – *шаблонізувати*; усічення: *цитата* – *цитувати*, *реферат* – *реферувати*; модифікація наголосу: *шлак* – *шлакувати*, *штамп* – *штампувати*. Зафіксовано 72 (91 %) дієслівних похідних німецького походження, в деривації яких використовуються морфонологічні явища. Морфонологічні модифікації відбуваються при творенні відсубстантивних дериватів за допомогою суфіксів: *-ува-*, *-ізува-* (*изува-*). При творенні дієслів німецького походження, утворених за допомогою суфіксів *-ствува-*, *-и-*, не виявлено зазначених морфонологічних модифікацій: *фельдшер* – *фельдшерствувати*, *ренегат* – *ренегатствувати*.

Процес словотворення відсубстантивних дієслів за допомогою суфікса *-ува-* супроводжується модифікацією наголосу (перенос наголосу на формант): *дриль* – *дрилювати*, *цензура* – *цензурувати*. Для процесу словотворення дієслівних дериватів від основ німецького походження за допомогою зазначеного суфікса різноманітні морфонологічні чергування не характерні (0,5 %). Зафіксовано лише чотири дієслова, при словотворенні яких відбуваються морфонологічні альтернативи: {ц–ц'}: *шприц* – *шприцювати*; {е–Ø}: *шабер* – *шабрувати*; {е–і}: *демпфер* – *демпфірувати*; {р–р'}: *поштар* – *поштарювати*. Типовим і досить регулярним є усічення наступної фінали мотивуючого іменника: *-ат-*: *реферат* – *реферувати*.

Таким чином, при словотворенні дериватів даного типу характерні дві морфонологічні моделі: 1) *Io (MH) + -ува-* (95 %): *шпінт* – *шпінтувати*; 2) *Io (У, MH) + -ува-* (4,5 %): *цитата* – *цитувати*.

Перенос наголосу з попереднього складу основи на останній у комплексі з альтернативами за м'якістю – твердістю ({л–л'}: *сигнал* – *сигналізувати*; {н–н'}: *шаблон* – *шаблонізувати*) супроводжують процес словотворення дієслівних дериватів за допомогою суфікса *-ізува-*: *Io (C//C', MH) + -ізува-*: *капітал* – *капіталізувати*.

При творенні ад'єктивних похідних від німецьких основ використовуються суфікси *-н-* (*-ичн-*, *-ічн-*), *-альн-*, *-ивн-*, *-арн-*, *-озн-*, *-ов-* (*-ев-*), *-ськ-*: *дюна* – *дюнний*, *рахіт* – *рахітичний*, *руна* – *рунічний*, *реферат* – *реферативний*, *парламент* – *парламентарний*, *тенденція* – *тенденційний*, *анчоус* – *анчоусовий*, *квартирант* – *квартирантський*. Характерно, що при цьому використовуються чотири види морфонологічних явищ: усічення, чергування, нарізання та модифікація наголосу (59; 17 %).

Аналіз акцентних характеристик зазначених дериватів дає можливість встановити чотири акцентні позиції: 1) нерухомий наголос: *штатів* – *штатівний*, *аншлаг* – *аншлаговий*, *форейтор* – *форейторський*; 2) наголошена флексія: *борт* – *бортівий*, *група* – *групівий*; 3) перенос наголосу з попереднього складу основи на останній: *концесія* – *концесійний*, *поліція* – *поліційний*.

Для ад'єктивних похідних німецького походження, утворених за допомогою зазначених суфіксів та їх похідних, досить регулярним словотворчим засобом виступають морфонологічні чергування (27; 46 %): {л–л'} перед суфіксами *-ськ-*, *-н-*: *гофмаршал* – *гофмаршальський*, *сигнал* – *сигнальний*, *трепел* – *трепельний*; {л'–л} тільки перед суфіксом *-ев-*: *вексель* – *векселевий*, *мергель* – *мергелевий*, *фенхель* – *фенхелевий*; {ц'–ц} перед суфіксом *-ев-*: *марганець* – *марганцевий*, *фланець* – *фланцевий*; {к–ч} перед суфіксом *-очн-*: *марка* – *марочний*; {н–н'} перед суфіксом *-ічн-*: *руна* – *рунічний*; {ц'–ч} перед суфіксом *-ичн-*: *лакриця* – *лакричний*; {з–т} перед суфіксом *-ичн-*: *склероз* – *склеротичний*.

У прикметниках німецького походження відбувається усічення мотиватора (9; 15 %): 1) суфікс *-ій-* перед морфемами *-н-*, *-ичн-* (*-ічн-*), *-ивн-*, *-озн-*: *амбулаторія* – *амбулаторний*, *шизофренія* – *шизофренічний*, *компіляція* – *компілятивний*, *спе-*

куляція – *спекулятивний*, тенденція – *тенденціозний*; 2) суфікс *-изм/-ізм* перед формантами *-ичн-/-ічн-*: *капіталізм – капіталістичний*, *імперіалізм – імперіалістичний*; 3) фіналь *-ум* перед формантом *-ивн-*: *ультиматум – ультимативний*; 4) фіналь *-ат* перед формантом *-альн-*: *синдикат – синдикальний*.

Нарощення фонемної сполуки при творенні ад'єктивних похідних від основ німецького походження відбувається перед формантом *-ськ-*: *кайзер – кайзерівський*, *гестапо – гестапівський*.

Матеріали здійсненого аналізу дозволяють виділити типові морфонологічні моделі, за якими відбувається пристосування іншомовних основ до словотвірних умов. Морфонологічні моделі, характерні для основ зазначених прикметникових дериватів, мають різні набори морфонологічних модифікацій та характеризуються різною продуктивністю та регулярністю. Кількісний набір морфонологічних трансформацій, що супроводжують дериваційний процес, дозволяє виділити елементарні та комплексні морфонологічні моделі:

а) елементарні: 1) *Io (C–C'; Ø–V) + -ськ-*: *бургмістр – бургмістерський*, *гофмаршал – гофмаршальський*; 2) *Io (H; C–C')* + *-ськ-*: *кайзер – кайзерівський*; 3) *Io (C–C')* + *-н-*: *рол – рольний*; 4) *Io (MH)* + *-н-* (*-ичн-*): *компіляція – компіляційний*, *рахіт – рахітичний*; 5) *Io (C'–C)* + *-ев-*: *форель – форелевий*, *фланець – фланцевий*;

б) комплексні: 1) *Io (Y + H + C'–C) + -ськ-*: *гестапо – гестапівський*; 2) *Io (V–V + MH) + -ськ-*: *поліція – поліцейський*; 3) *Io (C'–C + Y) + -н-*: *амбулаторія – амбулаторний*; 4) *Io (C'–C + Y + MH) + -н-*: *компіляція – компілятивний*; 5) *Io (C'–C; C–C + MH) + -н-* (*-ичн-*): *склероз – склеротичний*; 6) *Io (Y + MH) + -н-* (*-ічн-*): *шизофренія – шизофренічний*; 7) *Io (C'–C + MH) + -ев-*: *вексель – векселівий*.

Творення іменників, що позначають назви осіб чоловічого роду, відбувається при взаємодії основ німецького походження з іншомовними суфіксами *-ист (-іст)*, *-ер*, *-ант*, *-атор* та питомими українськими суфіксами *-ник (-льник)*, *-овик*, *-ар*: *арфа – арфіст*, *брак – бракер*, *пасквіль – пасквілянт*, *паціфікувати – паціфікатор*, *верстат – верстатник*, *фальцювати – фальцювальник*, *цех – цеховик*, *пошта – поштар*. Співвідносні агентивні іменники жіночого роду утворюються від відповідних іменників чоловічого роду за допомогою суфіксів: *-к-*, *-иц'-*, *-ин'-*: *рекрут – рекрутка*, *марочник – марочниця*, *герцог – герцогиня*. Абстрактні назви дії утворюються, головним чином, за допомогою словотвірних типів на *-н'н'-*, *-аціј-*, *-изаціј-*: *буксувати – буксування*, *спекулювати – спекуляція*, *графіт – графітизація*. Деривація абстрактних та збірних назв від основ німецького походження виконується в межах словотвірних типів на *-ств-*, *-ість*, *-изм (-ізм)*: *маклер – маклерство*, *масштабний – масштабність*, *гільдія – гільдейзм*.

Словотворення іменників від основ німецького походження за допомогою суфіксів *-н'н'-*, *-ість*, *-ств-*, *-ар* відбувається без значних структурних обмежень. Мотивуючі основи субстантивів приєднують словотвірні суфікси іменників досить легко та вільно: *коксувати – коксування*, *рenegат – ренегантство*, *парламент – парламентар*.

Дериваційний процес субстантивів, утворених за допомогою інших суфіксів, супроводжується такими морфонологічними явищами, як чергування, усичення, нарощення, модифікація наголосу, або комплексом зазначених трансформацій (103; 28 %).

У мотивованих іменниках німецького походження зазнає усичення фіналь мотивуючих основ (29; 27 %): 1) форматив *-ува-* перед суфіксами *-ант*, *-аціј-*, *-атор*: *спекулювати – спекулянт*, *компілювати – компіляція*, *паціфікувати – паціфікатор*;

2) суфікс *-ij/-j-* перед формантами *-er* (*-онер*), *-ik*: *концесія – концесіонер, шизофренія – шизофренік*; 3) формант *-изм/-ізм* перед суфіксами *-ист* (*-іст*): *ультиматизм – ультиматист, капіталізм – капіталіст*; 4) фінальна голосна невідмінюваних іменників перед суфіксами *-атор, -ант*: *індосо – індосатор, індосо – індосант*.

Для субстантивних похідних німецького походження, утворених за допомогою зазначених суфіксів та їх похідних, досить регулярним словотворчим засобом виступають наступні морфонологічні чергування (51; 49 %): {к-ч} перед суфіксами *-к-, -ок*: *склеротик – склеротичка, мундштук – мундштучок*; {г-ж}: перед суфіксом *-к-*: *фляга – фляжка*; {з-т}: перед суфіксом *-ик*: *склероз – склеротик*; {н-н'}, {л-л'} перед суфіксами *-іст, -ізм, -ість*: *сигнал – сигналіст, штатний – штатність*.

Таким чином, проведені дослідження дали можливість встановити, що включення німецьких запозичень до словотвірної системи української мови має свої характерні риси та особливості. Дослідження морфонологічних особливостей словотворення дериватів від основ німецького походження дає можливість вивчити процес взаємоприспосовування мотиватора та форманта. Слід зазначити, що кожне окреме чергування відзначається неоднаковою регулярністю навіть у межах словотворення дериватів німецького походження. Пояснюється це характером кінцевої фонемної структури мотивуючих основ, а також залежить від форманта, з яким поєднується основа.

Аналіз морфонологічних модифікацій, які відбуваються при словотворенні дієслівних, субстантивних та ад'єктивних похідних німецького походження, дає змогу описати морфонологічну структуру дериватів і виразніше окреслити процес словотвірної та морфонологічної адаптації німецьких запозичень.

Умовні скорочення

Ø – нульова фонема; V – голосна фонема; C – приголосна фонема; МН – модифікація наголосу; У – усичення фіналі мотивуючої основи; Н – нарощення суфіксальної морфеми.

Бібліографічні посилання

1. Іщенко Т. А. Валентність суфікса *-иця* в апелятивах української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. А. Іщенко. Дніпроп. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 15 с.
2. Козленко І. В. Морфонологічні явища в системі словозміни дієслів / І. В. Козленко // Українське мовознавство : міжвід. наук. зб. – К. : Вища шк., 1990. – Вип. 17. – С. 54–63.
3. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке / Л. П. Крысин. – М. : Наука, 1968. – 207 с.
4. Федурко М. Ю. Морфологія відмінникового словотворення в сучасній українській мові : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. Ю. Федурко. Ін-т мов-ва ім. О. О. Потебні. – К., 2005. – 36 с.

Надійшла до редколегії 03.04.09